

S.D.Ü.
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

**ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE
KATKILARI SEMPOZYUMU**

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CONTRIBUTION OF TURKISH
WORLD TO ISLAM**

31 Mayıs-1 Haziran 2007/31 May- 1 June 2007

BİLDİRİLER

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	172590
Tas. No:	956.02 ULU-T

ISPARTA 2007

S.D.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 20
BİLİMSEL TOPLANTILAR SERİSİ: 8

YAYIN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Dr. Nejdet DURAK

KAPAK

Nejdet DURAK

ISBN

978-9944-452-13-7

Birinci Baskı

Eylül 2007 İSPARTA

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi İSPARTA

Tel: =(246) 211 3881 Faks: 0 (246) 237 10 58

BASKI

Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti.

Kutlubey Mah. 1004 Sokak No: 15/B İSPARTA

Tel: 0 (246) 233 03 74&75 Faks: 0 (246) 233 03 76

e-mail: fakultekitavevi@yahoo.com.tr

İSLÂM SONRASI TÜRK MÛSİKİSİNDE OLUŞAN FORMLARIN İBADET HAYATINDA OLUŞTURDUĞU ESTETİK DEĞERLER

Erdoğan ATEŞ*

GİRİŞ:

Tarihin en eski devirlerinden günümüze, insanoğlunun gündelik hayatında güzel sanatların sürekli olarak varlığını sürdürdüğü hepimizce malumdur. Gerek bazı güzellik duygularının ifadesinde, gerek savaşta motivasyon sağlamak ve kahramanlık duygularını ortaya çıkarmak amaçlı gerekse de bazı dînî inanç ve ibadetlerin ifadesinde güzel sanatların etkili bir vasıta olarak kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Ancak bu güzellik duygusunun din ile birlikte vücut bularak daha da anlamlı bir hâl aldığı gözden kaçmamaktadır. Bu bağlamda da Türklerin İslâm'dan önceki döneminde bazı dînî duyguların ifadesinde mûsikî vazgeçilemeyen değerlerden biri olarak karşımıza çıkar.

Dînî törenleri idare eden, söz, raks ve âhengi bir arada yürüten din adamları vardı. Ozan, Bahşi, Kam.. gibi isimlerle anılan bu din adamları, âhenkli ses ve raksı sürekli ön plâna çıkararak, dînî törenlerde okunan şiir ve manzum parçalar, pipa, kopuz ve bazı ritim âletleri eşliğinde mûsikîli olarak terennüm edilmiştir.

Dolayısıyla mûsikîmizin en eski şeklini Türk'lerin dînî hayatında, kopuz, pipa gibi sazlarda ve din adamlarının idare ettikleri âyinlerde icra edilen nağmelerde aramak gerekir. Bu anlayış, Türklerin İslâmiyet'i kabulüne kadar devam etmiş, din adamları himaye ve idaresinde kendini göstermiştir.

Orta Asya'dan başlayan göçle birlikte mûsikî anlayışları da batıya taşınarak yurt tuttıkları coğrafyalarda bu mûsikî anlayışlarını devam ettirmişlerdir. Pek çok bilim adamı mûsikîmizin Anadolu'ya, Türklerin yanlarından hiç ayırmadıkları Kopuz'un sapında sistemleşmiş olarak geldiği görüşünde birleşirler.¹

Bu göçlerle birlikte Türklerin İslâm Dini ile temasları da başlayarak bu dini seçmeleri ile bundan sonraki hayatlarında yepyeni bir sayfa açılmıştır. Gündelik hayatlarında ortaya çıkan değişimler mûsikîde de bir belirginliği ortaya koymuş, din temalı eserlerin verilmeye başlanması ve mûsikî anlayışlarının dînî duygu ve düşüncelerin ifadesinde önemli bir vasıta olarak kullanılması, gözlenebilen belirgin bir özelliktir.

I-İSLÂM'DAN SONRAKİ DÖNEM:

Türklerin, İslâm'dan sonraki dönemde mûsikî bilimi açısından ele alınması gereken en önemli çalışmalarının başında, yazılı kaynakların ortaya konulmasıdır. Fârâbi'nin (890-950) yazdığı *Kitâb'ül Mûsikî el Kebîr* adlı eseri, müzik üzerine yazılan ve belgelenebilen ilk teorik eser olması bakımından önemlidir. Farabi'nin bu eseri, doğu mûsikî nazariyatına dair en önemli eser olarak kabul edilmektedir. O'nu takip eden öğrencisi İbn-i Sîna (980-1037) da devrinin iyi bir felsefecisi, tıp bilgini ve müzik nazariyecisidir. Yazdığı *Kitâb'üs-Şifa*, *Kitâb'ün-Necât* ve *Danış-Nâme* adlı eserlerinde mûsikî ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca; Hoca Safiyyuddîn Urmevî (1224-1294), Abdülkâdir Merâgî (1353-1435) gibi Türk müzik bilimcileri müzik nazariyatı ile ilgili yazdığı eserlerle İslâm dünyası müzik bilimi çalışmalarına önemli katkılar sağlayarak, oluşmaya başlayan müzik nazariyatı bilgilerinin ilk temellerini ortaya koyarak, kaynak olma vazifesini yerine getirmişlerdir.

Esas anlamda Türk mûsikîsinin dînî hayattaki yeri ve önemi, İslâm Dinine olan katkıları, icra edilme şekli çerçevesinde gerek câmi, gerekse tekkede gösterdiği faaliyetler olarak ele almak istiyoruz. Bu anlamda Türk din adamları ibadet hayatlarında mûsikîden âzamî derecede istifade ederek, ibadetlere ayrı bir estetik ve haz katmayı sürekli olarak ön plana çıkarmış ve mûsikîyi dînî hayattan hiçbir zaman uzak tutmamışlardır.

* SDÜ. İlahiyat Fak. Türk Din Mûsikîsi Öğ.Gör./Isparta, erates@mynet.com

¹ İsmail Hakkı Özkan, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı Usulleri ve Kudüm Felveleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1990, s.17.

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Kur'an-ı Kerim'de doğrudan mûsikîyi yasaklayan bir âyetin bulunmaması, bunun yanında Hz. Peygamberin Kur'an-ı güzel sesle okumaları için ümmetini teşvik etmesi mûsikînin dîni hayatta kabul görmesinin önemli sebebidir.

"Kur'an'ı sesinizle süsleyiniz"²

"Cenâb-ı Hak cehren ve tegannî ile Kur'an okuyan bir peygambere kulak verdiği gibi hiçbir şeye kulak vermemiştir"³

Peygamberimizin güzel ses ile Kur'an okunmasını teşvik eden hadislerinin yanı sıra, onun kendi sesinin de çok güzel olduğu belirtilmektedir. Hz. Berâe'den nakledilen bir olay şöyledir:

"Bir akşam Rasulullah (SAV)'i Tîn Suresini okurken dinlemiştim. Sesi (veya kıraati) ondan daha güzel birini görmedim." Yine Ümmü Ma'bed: "...Hz. Peygamberin sesi açık seçik, nağmesi ise güzel idi"⁴ demektedir. Hz. Peygamberin Kur'an'ı Çârgâh makamı ile okuduğunu söyleyen hâfızlar vardır.⁵

Bütün bu örnekler bize göstermektedir ki; Müslümanların Kur'an-ı güzel ses ve hoş nağme ile okumalarına ve böyle okunan kıratlara ilgi göstermelerine sebep olmuştur. Esasen her insanın fitratında var olan güzele ve güzel sese ilgi duyma merakı dîni bir teşvik ile de birleşince mûsikîden din lehine istifade etme gayretleri kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Müslümanlar nazmı ve manâsı güzel olan Kur'an-ı ona lâyık bir ses güzelliği ile okumayı kendilerine dîni bir ideal bilmişler ve bu ideali gerçekleştirmek için de bütün gayretlerini seferber etmişlerdir.⁶

Ayrıca, tasavvufî hayatta da Allah aşkı, peygamber sevgisi, dua, yakarış gibi bazı duygu ve düşüncelerin ifadesinde mûsikî sürekli olarak ön planda tutulmuş, bu duygularla bestelenen pek çok eser bir kültür hazinesi olarak İslâm dünyasına sunulmuştur. Onun için ilâhiler (zühdiyat) ile ilgili mûsikî çalışmalarını yürüten mutasavvıflarla, tilâvet ve kıraatle ilgili çalışmaları yapan kurâ (hafızlar), dîni mûsikî gibi bir estetik değerın ortaya çıkmasında rol oynayan iki tip din adamı olarak karşımıza çıkar.⁷

I-CÂMÎ MÛSİKİSİ FORMUNDA OLUŞAN VE İSLAM DÜNYASINA KAZANDIRILAN ESTETİK DEĞERLER:

Câmi Mûsikîsinin ilk ve en önemli türü Kur'an kıraatidir. Özellikle Osmanlı medeniyeti Kur'an'ın çok güzel okunması hususunda ayrı bir titizlik göstermiş, özel eğitimlerle hâfızlar ve müezzinler yetiştirmiştir. Kur'an okumak gibi bir ibadeti dahi sanatın en ince zevk ve estetik imbiğinden geçirerek farklı dîni inancı paylaşanlar tarafından dahi kabul edilebilir bir sanat yüceliğine ulaşmıştır.⁸ Kur'an'ın çok güzel okunması hususundaki bu anlayış hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Türk mûsikîsi makamları çerçevesinde, İstanbul ağzı denilen bir üslûpla yapılan kıraat, kültürümüzün en muteber kabul ettiği bir icra şekli olarak kabul görmüştür. Bugün bazı Kur'an okuyucularımız, en güzel kıraatleri ile seslerini bütün İslâm dünyasına duyurmuşlar, yapılan bazı yarışmalarda üstün başarılar elde etmişlerdir.

Kur'an kıraatinin yanı sıra, yine İstanbul ağzı olarak bilinen bir tavır ve eda ile ezan okuma geleneği de Anadolu coğrafyasının İslâm Dünyasına sunduğu bir başka güzelliştir. Ezanların belli kurallar ve belli makamlar çerçevesinde okunarak farklı anlamlar kazanması, İslâm estetiğine ayrı bir zenginlik kazandırmıştır. Hatta hepimizce de malumdur ki, güzel okunan ezanlardan etkilenen pek çok gayri müslimin Müslüman olduklarına dair hikayeler dilden dile dolaşmaktadır. Kutsal gün ve gecelerde okunan çifte ezanlar ve salâ getirme geleneği de Anadolu topraklarından İslâm dünyasına açılan bir güzellik penceresidir. Özellikle Cuma ve Bayram salâsının, sabah salâsının cenaze salâsının ayrı ayrı makamlarda okunması ve okunma şekillerinin farklı olması, dinleyene verdiği mesaj ve estetik zenginlik açısından dikkat çeken önemli bir husustur.

² el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, Beyrut 1982, c.VII, s.770.

³ Buhârî, İsmail b. İbrahim, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul tsz; Tevhîd, 52; Müslim Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-IV+Fihrist, Beyrut 1983, Salâtü'l-Müsafirîn, 232-233; Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünen-i Nesâî*, Mektebu Tahkîki't-Turâsî'l-Arabî, I-VIII+Fihrist, Beyrut 1992, İftitâh, 83.

⁴ Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ'*, Uludağ Yay, Bursa 1992, s. 113.

⁵ Kadî İyaz, *Şîfa-i Şerîf, (Ter.) Naim Erdoğan, Hüseyin S Erdoğan*, Çile Yay, İstanbul 1397/1977, s.81-82.

⁶ Süleyman Uludağ, *age*, s.209-210.

⁷ *age*, s.209

⁸ Ömer Tuğrul İnâncer, "Osmanlılarda Mûsikî", *Mûsikî Mecmuası*, İstanbul Haziran 1999, Sayı. 465, s.13

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Türklerin İslâm Dinini kabulünden sonraki dönemde, İslâm dünyasına kazandırdığı en önemli değerlerden biri de “Mevlî” tir. Bizim kültürümüzde mevlî olarak bilinen ve şöhret bulan Süleyman Çelebi’nin (1346-1422) manzum olarak yazdığı esas adı “ Vesiletü’n-Necât” olan eserdir. Bundan başka 200 kadar mevlî yazılmışsa da ancak 64 tanesi tespit edilebilmiştir. Bu eserler arasında Hamdullah Hamdi’nin dil ve edebiyat açısından değerli olan “Ahmediye”si ile Şemseddin Sivâsi’nin tasavvuf nitelikli mevlîdi önemli eserlerdir.⁹ Yazılı kaynaklar olması sebebi ile bu eserler edebiyat dünyasınca kabul görmüş önemli zenginliklerdendir. Hz. Peygamber’e duyulan sevgi ve onun hayatı ile ilgili bilgileri ifade etmenin bir yolu olarak ortaya çıkan mevlî, daha sonra mûsikîli olarak okunmaya başlanmış, neticede mevlî okuma geleneği oluşmuştur. Dîni merasimlerin pek çoğunda okunması âdet haline gelen mevlî günümüzde sadece Anadolu coğrafyasında değil, diğer Türk toplulukları arasında da icra edilen dîni bir metin olmuştur. Meselâ, Sovyet döneminde Kırgız toplumunda okunan mevlî merasimlerinden sonra okunacak dua ve Hz. Peygamber’in nesebinin ve şemailinin yer aldığı bazı bilgiler mevlî kitaplarına yazılmıştır.¹⁰ Ayrıca mevlî okuma geleneğinin Müslümanlar arasında cemaat ruhunu geliştirdiği, sosyal ilişkiyi artırarak insanları bir araya toplamak suretiyle birlik beraberlik duygularını artırmasından dolayı sosyolojik bir öneminin olduğu ortadadır. Ayrıca Mevlî okuma işi Anadolu kültürü içerisinde ayrı bir sanat ve eğitim tarzı olarak gelişmiş, geçmişte ve günümüzde birçok kişi güzel mevlî okuma kabiliyeti ile adını duyurmuştur. Meselâ, İstanbul’un en önde gelen kişisi, Sait Paşa İmamı diye bilinen Şeyh Hasan Rıza Efendi (- Ö 1889), Beylerbeyi Hatibi Rıza Efendi, Selîmiye Hatibi Şeyh Ömer Efendi, Şemsi Efendi, sayılabilir.¹¹ Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinin en ünlü mevlî okuyucusu Hâfız Sâmî’dir. 1943 yılında İstanbul’da vefat eden üstadın yeğenleri Şişli Cami İmamı Hâfız Cevdet ve Necati (Soydances) de dönemin iyi icracılarından. Ayrıca, “Mevlithân-ı Şehri yârî” (Sultan’ın Mevlîçisi) unvanını taşıyan Boyabatlı Mustafa Şevki Efendi, Süleymâniye Baş Mûezzini Hâfız Kemal Efendi, ve gazelhan ve Mevlithan diye bilinen Hâfız Burhan dönemin en ünlü simalarıdır.¹²

Anadolu coğrafyasından İslâm dünyasına yayılan ve kabul gören önemli diğer bir zenginlik de İtrî’nin Segâh tekbiridir. 17. yüzyılda yaşamış olan Buhûrî-zâde Mustafa İtrî tarafından, segâh makamında bestelenen¹³ Tekbîr, zaman içerisinde pek çok İslam ülkesi tarafından kabul edilmiş bir türdür. Sözleri kısa olmasına rağmen, bestenin duygu ve etkisinden dolayıdır ki, bütün İslâm aleminde okunmaktadır. Bayram namazlarında, kurban kesimlerinde, savaşta ve diğer bazı dîni merasimlerde, büyük bir coşku içerisinde koro halinde okunan bir eserdir. Bugün Müslümanların hepsinin ezberinde olan ve cumhûren okunan bu eser, ibadetlerimize ayrı bir güzellik katmakta, kolektif heyecanın oluşmasında ve dîni pek-çok merasime manevi bir hava vermesi açısından İslam kültürüne önemli katkı sağlamaktadır Savaştan barışa, düğünden cenazeye kadar geniş bir sahada icra edilen, özellikle dîni duyguların dile getirilmesi, cemaat ruhunun oluşması, tevhit inancının ifadesi bakımından Tekbîr’in İslâm Kültürü içinde önemli bir yeri vardır. Bitmeyen bir daire gibi, sürekli dönen bir mûsikî ifadesi olan bu eser okundukça ayrı bir coşku ve haz duyularak yüzyıllar boyunca dinamizminden hiçbir şey kaybetmeden günümüze ulaşmıştır. Bu kadar uzun tarihi süreç içerisinde heyecanından ve hazzından hiçbir şey kaybetmemesi takdir olunur ki eserin insan tabiatında oluşturduğu derin tesirden kaynaklanmaktadır. Bu tesirin kaynağını Tekbîr’in melodik yapısında aramak gerekir.

⁹ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Akçağ yay. Ankara 1995, s.339.

¹⁰ Nuri Tuğlu, “Sovyet Dönemi Kırgız Toplumunda Dîni Kültürü Besleyen Kaynaklar ve Hadis/Sünnet Muhtevaları üzerine Bir Değerlendirme” *Tabula-Rasa Dergisi*, Sayı, 15-16 Isparta Nisan 2006, s.268-269.

¹¹ Ömer Tuğrul İnançer, *a g m* s.12.

¹² *A.g.m*, s.12

¹³ Türk Din Mûsikîsi sahasının bugün tartışılan önemli konularından biri de Tekbîr’in bestekârının kim olduğu ile ilgilidir. Konu ile ilgili pek çok kişinin genel görüşü eserin Buhûrî-zâde Mustafa İtrî (1640-1712) tarafından bestelendiğidir. Eserin bestekârının İtrî olmayıp Hatip Zâkirî Hasan Efendi (1545-1623) olduğunu söyleyen görüşler de mevcuttur. Bu görüşe sahip en önemli isim Dr. Suphi Ezgi (1869-1912) dir. Ezgi, eserin melodik yapısının Hatip Zâkirî’nin eserlerine üslup olarak çok benzediğini söyleyerek böyle bir kanaate varmıştır. Bunun yanı sıra da Arak makamında notaya alınan İstanbul Konservatuar yayımı dîni eserler defterinde mevcut olan esere göre fikir beyan etmiştir. Ezgi’nin ifadesi Şöyledir: “... *Hatta Mevlî-i Şerîf kıraat ve sakal-ı şerîf ziyaretlerinde, yukarıda mûnderiç (Salât-ı Ümmiye) ile, bayram namazlarında okunan Tekbîr’in bestekârının da rivayet olunduğu gibi İtrî’ye ait olmayıp, Hatip Zâkirî’ye ait olduğunu kabul ettik...*” Bkz: Suphi Ezgi, *Nazarî Amelî Türk Mûsikîsi İstanbul Konservatuarı Nesriyatı, Hüsn-ü Habitat Basımevi, İstanbul 1953, c.2,s.8*

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Tıpkı Tekbir gibi, Anadolu coğrafyasından İslâm dünyasına yayılan ve kabul gören önemli diğer bir eser de Salât-ı Ümmiye'dir. Yine İtrî tarafından bestelendiği kabul edilen¹⁴ bu eser de Teravih namazı aralarında, bazı dîni merasimlerde, sakal-ı şerîfin ziyaretlerinde...cemaatin koro halinde (cumhur) vecd içinde okuduğu bir salâ çeşididir. Özellikle manevi his ve heyecanların ifadesinde, kolektif duyguların dile gelmesinde önemli bir role sahiptir. Özellikle günümüzde Teravih Namazı aralarında sıkça okunarak cemaate bir dinamizm katması ve namaza ayrı bir manevi neşe kazandırması bakımından önem taşır. Kolay ezberlenmesi ve yediden yetmiş bütün Müslümanlar tarafından kolayca okunabilmesi Salât- Ümmiye'nin bir diğer önemli özelliğidir.

TASAVVUF (TEKKE) MÜSİKİSİ FORMLARI İÇERİSİNDE OLUŞAN VE İSLAM DÜNYASINA KAZANDIRILAN ESTETİK DEĞERLER:

İslam dinini kabulünden sonra Türk insanı arasında büyük ilgi gören tasavvufi hayat, beraberinde bazı yeni kültür değerlerini de dîni hayata katarak, duygu ve düşüncelerin ifadesinde yeni yeni türlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Allah ve Peygamber sevgisi, kardeşlik, hoşgörü, gibi pek çok mesaj, ilahi, naat, tevşih, ism-i celâl gibi mûsikî formları ile ifade edilmiştir. Özellikle Tasavvufi hayatın mekanları olan tekkelerde zikirler hep bu formlar üzerine kurulmuştur. Osmanlı topraklarının genişlemesi ile, bugün sınırlarımız dışında kalan, Bazı Avrupa ve Balkan ülkeleri ile, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da kurulan tekkelerde tasavvufun bu zikirleri icra edilerek, Anadolu tasavvufu bu coğrafyalara taşınmıştır. Hala bu ülkelerde bazı gelenekler devam etmektedir.

Özellikle de tasavvufi hayat içerisinde, Anadolu'da ortaya çıkan ve bugün dünyanın pek çok ülkesine yayılıp aktif bir faaliyet içerisinde olan Mevleviliğin, İslam Kültür ve medeniyetine yaptığı katkılar dikkate değerdir. Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın dışında, Osmanlı Devleti'nin büyümesiyle birlikte, Rodos, Girit, Sakız ve Midilli adalarının yanı sıra, Atina, Selânik, Gümölcine, Manastır, Filibe, Sofya Vidin, Üsküp, Tiran, Mostar, Belgrat ve daha pek çok Avrupa şehirlerinde Mevlevihanelerin varlığı bilinmektedir. Zamanında İslam tasavvufu ve Hz. Mevlana Düşüncesine hizmet amacıyla faaliyet gösteren bu Mevlevihanelerin pek çoğu bazı tarihi olaylar neticesinde bugün ya kapanmış yada, yıkılıp yok olmuştur.¹⁵ Ancak bu mimari tahribat ve kayıp, Mevlana düşünce ve felsefesini etkilememiş, günümüz İslâm ülkelerinin yanı sıra, pek çok Avrupa ülkesi ve Amerika'dan Japonya'ya, hemen hemen bütün dünyaya adını duyurmuştur. Bu anlamda Hz. Mevlana'nın şu sözü manidardır:

*"Allah'a yemin ederim ki; sözlerimiz bu mânâ güneşinin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün dünyayı kaplayacak ve bütün ülkelere gidecektir. Mesnevimizin okunmadığı hiçbir mahfil ve meclis kalmayacak, hatta o dereceye kadar ki, mabetlerde, zevk ve safa yerlerinde okunacak, bütün milletler bu sözlerle süslenecek ve onlardan faydalanacaktır."*¹⁶

Mevleviliğin İslam medeniyetine yaptığı önemli katkılardan bir diğeri de, Türkçe, Farsça, Arapça gibi dil eğitiminin yanı sıra, hat, tezhip, sema' meşki gibi dersleri, ciddi mûsikî eğitimi veren dergâhları ve bir tür konser salonu niteliğindeki semahaneleri ile, Osmanlı mûsikîsinin gelişmesinde büyük bir ocaklık görevi yapmış, imparatorluğun Balkan ve Ortadoğu eyaletlerinde de açılmış olan Mevlevihaneler mûsikîmizin yayılmasında başlıca rolü oynamıştır.¹⁷ Sanat eğitimi sürekli ön planda tutan bu mekânlar, sık sık ve haklı olarak dönemlerinin birer konservatuvarı olarak anılmışlardır.¹⁸ Hatta, Mevlana düşüncesini tanıdıktan sonra, pek çok insan İslam dinini seçmiştir. Bu seçimle birlikte Mevlevi zikrini daha iyi anlayabilme ve uygulayabilme isteği yüzünden de Türk mûsikîsi sazlarını tanıma ve çalabilme gayretine girmiş, özellikle de ney üfleme merakı dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır. Böylece Mevlana felsefesinin temelini oluşturan ney bütün dünyaca tanınan gizem dolu bir enstrüman haline gelmiştir. Tasavvufi anlamda bazı eleştirel yaklaşımlar olsa da ülkemizin gerek turizm, gerekse kültürel tanıtımında bile Mevlevilik kıyafet ve figürlerinin ön plana çıkarıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

¹⁴ Salât-ı Ümmiye'nin bestekârı hususunda da dipnot 13 de verilen bilgiler ve görüşler ortaya konulur.

¹⁵ Esin Çelebi Bayru, "Avrupa ve Amerika'da Mevlevihaneler", Uluslar arası Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu Bildirileri, (19-21 Aralık 2005 Manisa), MAKSAD yay. Manisa 2006, s.1

¹⁶ A g m, s.4

¹⁷ Cınuçen Tanrıkorur, "Osmanlı Mûsikîsi", Osmanlı medeniyeti Tarihi, Feza Gazetecilik, İstanbul 1999, C.2, s.500.

¹⁸ Cem Behar, Zaman mekân ve Müzik, Afa Yay, İstanbul 1992, s.123.

TÜRKLERİN KAĞIT ve KAĞITÇILIK TEKNİĞİNE KATKILARI

Muammer GÖÇMEN*

Yeryüzünde büyük medeniyetlere ve gelişmelere önderlik eden insanoğlunun en önemli buluşlarından birisi kağıt olmuştur. İnsanlığın kağıttan önceki en önemli keşfi ise yazının bulunmasıdır. Biz tarihi yazı ile başlatırız. Konuşulan dilin kelimelerini kimi sembol ve işaretlerle ilk defa ortaya koyanlar da Sümerler olmuştur. Milattan önce dördüncü bin yıllarında Sümerler doğada gördüğü nesnelere olduğu gibi alıp resmetmek suretiyle fikir ve düşüncelerini taş ve kilden tabletlere yazmışlardır. Genel kabule göre, ilk yazı malzemesi kilden tabletlere'dir.¹ İbn'n-Nedim, Fihrist adlı eserinde, ilk tabletleri Hz.Adem dönemine kadar götürmektedir. Bu kil tabletlerin yanında çeşitli işlemlerden geçirilerek üzerine yazı yazılacak hale getirilen taş, tahta, pirinç, kurşun, tunç levhalarla, fildişi ve hayvan kemikleri ise taşıma ve koruma zorluğu gibi sebeplerden dolayı insanlığı yeni şeyler bulmaya zorlamıştır. İnsanlık bunun için daha hafif malzemeleri denemek istedi. Eski dönemlerde pek çok millet ağaç yapraklarını yazı için kullandılar. Mısırlılar, Nil kenarındaki bataklıklarda yetişen papirüslerden yararlandılar.Papirüs parçalanmış elyaf maddeden yapılmadığından dolayı gerçek manada bir kağıt olmamakla beraber ilk hafif yazı malzemesi olarak bilinir.Latin dillerinde "kağıt" anlamına gelen 'paper', 'papier', 'papel' kelimeleri Grekçe ve Latince'den gelen papyrus,papyrostan gelmektedir. Papirüsten yapılmış kağıtlar, M.Ö. 3300 yılından itibaren yapılmaya ve kullanılmaya başlanmış, daha sonra tüm Akdeniz bölgesine yayılmıştır. Papirüsün yapımı ve kullanılmasına dair ilk ayrıntılı bilgileri içeren eserler Plinius'un Naturalist Historia (Doğa Tarihi) adlı 37 ciltlik eseri ile Theophrastos'un History of Plants adlı kitaplarıdır.²

Papirüsün dışında Eskiçağ Anadolu'sunda yazı malzemesi olarak bir dönem hayvan derisi de kullanılmıştır. M.Ö. beşinci yüzyıla kadar inen bir hayvan derisi kullanımının olduğunu görüyoruz. Fakat derinin işlenerek her iki tarafının da yazılabilir bir hale getirilmesi M.Ö. II. yüzyılda olmuştur. Mısır Kralı Batlmyus ile Bergama Kralı Eumenes arasındaki bir ihtilaf sonucunda, Mısır'ın Bergama'ya papirüs ihracını engellemesi üzerine Bergama'da koyun ve keçi derilerinin sepiyenerek işlenmesiyle oluşturulan malzemeye pergamene adı verilmiş ve bu kelime daha sonra parşömen adını almıştır. Bu malzeme daha çok, keçi ve koyun drisinin üzerindeki yün veya kılın kazınarak birkaç gün kireçli suda bekletilmesinin ardından sünger taşı ile perdahlanarak elde ediliyordu. Değerli kitaplar mukavemeti nedeniyle bu tür parşömenlere yazılmaktaydı. Günümüzde kullanılan kağıt ilk defa Çin'de M.S. 105 yılında imal edilmiştir. Çin'de önceleri yazılar ağaç ve bambu levhalar ile, bambu yaprakları, keten ve ipek kumaşların üzerine yazılıyordu. Hindistan'da ise hurma yapraklarıyla, akçakavak denilen ağacın kabuklarına yazılırdı. 105 yılında Tsa'i Lun(Çay Lun) denilen bir Çinli, artık kumaşlar üzerinde çalışarak elde ettiği kağıtla ilgili buluşunu imparator Ho-ti'ye sunarak dünya alemine kağıdı tanıtmış oldu. 5.yüzyıldan sonra Çin'de yaygın olarak kullanılan kağıtla ilgili yapılan arkeolojik kazılar bu maddenin Orta Asya'daki gelişimini bizlere göstermiştir. Bu kazılar sonucunda bulunan belgeler üzerinde yapılan kimyasal ve mikroskobik incelemelerin sonucunda bu kağıtların dut ağacı kabuğuyla, kendir, kenevir ve paçavranın ezilerek hamur yapılmasıyla üretilmiş olduğudur. Bu çeşit kağıt imalatında uzun süre kireçli suda bekletilen paçavra ve halat parçaları önce taş havanlarda tahta tokmaklarla dövülerek yumuşatılıyordu. Daha sonraları bu iş için kullanılmak üzere icat edilen "kağıt değirmenleri" kullanılmıştır. Kağıt yapma sanatı Çin'den beş yüzyıl sonra Japonya'ya geçti. 610 yılında bir Budist keşişi ve fizikçisi olan Dokyo, -Çinlilerle kurduğu iyi ilişkilerin sonucunda- ilk kağıdı yaptı.Heian döneminde Japonya'nın kırk şehrinde kağıdın imal

* Yrd. Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi/Isparta, mumen@sdu.edu.tr

¹ Osman Ersoy, "Kağıt", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)C.24, s.163-168, İstanbul, 2001

² Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili(Diplomatik), Kubbealtı Neşriyatı,No: 35, İstanbul 1994, s.14; Mehmet Atılğan,"Antik Çağın en Önemli Yazı Malzemesi: Papirüs",Bilgi Dünyası,2006,7(2),s.294

edildiği ve komşu ülkelere satıldığını görüyoruz. Hatta bugün “origami” denilen kağıt sanatının temelleri de bu yıllarda atılmıştır. İpek ve Baharat yollarının etkisiyle büyük kervanlar, Çinliler tarafından üretilen kağıtların Orta Asya ile Önasya dediğimiz Anadolu’ya ulaşmasına vesile oldu. İthal zorluğu nedeniyle sınırlı sayıda devlet belgelerinin yazımında kullanılan Çin kağıtları deniz yoluyla da Japonya ve Pasifik ülkelerine gitmiştir. İpek yolunda ticaret eden Arap ve İranlı tacirler de Çin’in Hanfu denilen kantonundan bir tarafı beyaz diğer tarafı sarı renkte olan kaliteli kağıtları İran ve Arap dünyasına getirmişlerdir.³

Kağıt Adının Kaynağı

Genel olarak kağıt ve kağıt tomarı için İslam dünyasında şu adlar kullanılıyordu:

a)**Kırtas** :Bu kelimenin bazen Kartas veya Kurtas şeklinde kullanıldığı da olurdu.Bu kelimenin Yunanca’da papirüs anlamına gelen Khartes sözcüğünden geldiği bilinmektedir. Kırtas Halifeler döneminde divanda veya vilayet divanlarında kullanılırdı. Önceleri sadece Mısır’da üretilen Kırtas’ın,836 yılında Halife Mu’tasım döneminde Samarra’da kurulan fabrikada Mısır’dan getirtilen işçiler tarafından üretildiğini biliyoruz. 11.yüzyıldan sonra bu kağıt İslam dünyasında üretilmemeye başlanmıştır.⁴

b)**Rakk** : Araplar, üzerine yazı yazılan ince beyaz deriye bu adı vermişlerdir. Kur’an-ı Kerim’de de rakk kelimesi “Andolsun Tur Dağı’na ve yayılıp açılmış ince “deri”üzerine yazılmış kitaba!” şeklinde geçmiştir.⁵ Bu kelime bazen rikk veya rık-ı acel şeklinde de yazılır.

c)**Sicil** : Dürülmüş kağıt tomarı anlamına da bu kelime kullanılmıştır. Kur’an’da bu kelime bir ayette şu şekilde geçer:”O gün göğü, yazılı ‘kağıt tomarını’ dörer gibi döreriz.”⁶

d)**Mührak** veya **Varak**: Yaprak anlamına gelen varak kelimesi kitap yazılan kağıt anlamına da kullanılır. Bu kelime kağıdın yapraktan yapıldığı döneme de bir atıftır. Papirüs kaynaklı **varak-ı abadi** ve **varak’ul- kasab** denilen kağıtlar, Mısır ve Mezopotamya’da yaygın kullanıldıktan sonra 11. yüzyıldan sonra ortadan kalkmıştır.

Türk dünyasında ise bilindiği üzere kağıt; kağıt,kağaz,kazaz, ağaç kabuğu anlamına gelen kağas kelimesi ile karşılanmıştır.Divan-ı Lugat’it-Türk’te Kaşgarlı Mahmut, ağaç kabuğundan türeyen kadız(kazız) kelimesini kağıt yerine kullanmıştır. Uygurca metinlerde Soğdcadan geçen keğde kelimesi kullanılır. Kağız kelimesi buradan Farsça’ya geçer. Oradan da bütün İslam dünyasına yayılır. Bu kelimenin de Türk lehçelerine Çince’den girdiği ve ilk kağıt yapımında kullanılan bir çeşit böğürtlene kuk ve kak denilmesinden dolayı kağıdın Çince menşeli olduğu söylenir. Kağıdın kelime olarak menşeyini Türkçe olarak gösteren kimi ilim adamları olmasına rağmen Türk dili etimolojisiyle ilgili çalışmaları olan Şinasi Tekin, birden çok heceli kelimelerin etimolojisi yapılamıyorsa bu kelimelerin Türkçe olamayacağını açıkça ifade etmesi, kağıdın da Türkçe asıllı olamayacağına bir delil olarak gösterilebilir.⁷

Türklerde Kağıt Yapımı

Önceleri Çin’den kağıt ithal eden Araplar 751 yılında Semerkand’ı aldıktan sonra orada esir aldıkları Çinli ustalardan kağıt yapımını öğrendiler. Türkler bu tarihten önce de kağıt yapımına aşina idiler. İpek kozasından yaptıkları yazı malzemesine **kağat** adını vermişlerdi. 652 yılında daha Araplar buraları almadan önce Semerkand’da kağıt üretmeye başlamışlardı. Kağıdın ana maddesi olan keten ve kenevirin bu bölgede bol miktarda bulunması ve suyun da fazlalığı dolayısıyla kağıt için gerekli fiziki her türlü imkan vardı. Araplar keten ve kenevirin dışında ham ve kaba pamuktan da kağıt yapılmasını bu bölgede başlattılar. Amuderya ile Siriderya denilen iki büyük akarsuyun suladığı meşhur Fergana Vadisi’nde de bereketli ovalarda pamuk ziraati bol miktarda yapılmaktaydı. Modern anlamda kağıt imalinin temelini teşkil eden paçavradan kağıt yapma usulü

³ Osman Ersoy,adı geçen madde, s. 164 ;Tahir el-Mervezi, **Fusul havle’s-Sin ve’t –Türk ve’l-Hind Müntehabe min kitab-ı Tabay’il-Hayevan (Neşreden.V.Minorsky)**, Londra,1942, s. 6-10

⁴ Jan Reychman-Ananiasz Zajaczkowski,**Osmanlı Türk Diplomatası El Kitabı**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Gn. Müd., Yayın no: 10,İstanbul, 1993, s. 119-122

⁵ Tur Suresi/2.-3. ayet

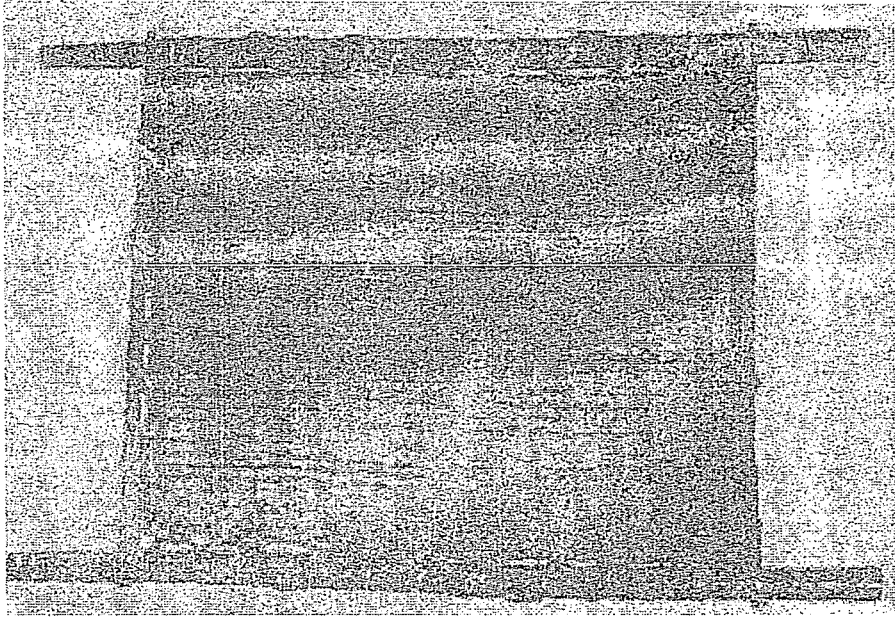
⁶ Enbiya Suresi/104.ayet

⁷ Şinasi Tekin, **Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları**, İstanbul, 1993, s. 32; Ayrıca bakınız; A. Bodrogligeti, “Early Turkish Terms Connected with Book and Writing”**Acta Orientalia Hungarica**,XVIII(1965):93-118

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

Çinliler tarafından bulunsa bile, Semerkand ve civarındaki atölyelerde bu sistemin iyice yerleştirildiği ve kağıdın mukavemetini artırmak için yapılan aharlama işleminin de Araplar tarafından buralardaki fabrikalarda geliştirildiği ifade edilir. İslam dünyasında kağıt imali Semerkand'dan Bağdat, Şam, Mısır ve Fas gibi diğer Arap ülkelerine yayıldı.794'te Bağdat'da halife Harun Reşit eliyle kurulan kağıt fabrikası resmi büroların kağıt ihtiyacı karşıladı. Bu fabrikadan sonra resmi bürolarda papirüs kullanılmamaya başlandı. Bağdat Kağıthanelerinin gelişimi 15. yüzyıla kadar devam etti. Ardından açılan Şam Kağıthanesi'nin kağıtları da onuncu yüzyılda Avrupa'da aranan kağıtlar arasındaydı. Şam'ı; 900 yılında açılan Mısır,1100 yılında açılan Fas Kağıthanesi takip etti. Kahire'de açılan bu kağıt fabrikasıyla birlikte yaklaşık 4000 yıldır Mısır'da üretimi devam eden papirüs imali de sona ermiştir⁸.Bu şehirlerin dışında Trablusşam, Hama ve Yemen'de de Kağıthaneler kurulmuştur. Bu yıllarda kağıdın nakit para basmak gibi işlerde de kullanıldığını görüyoruz. Marco Polo, Hanbalık şehrinde Kubilay Han'ın kağıt paralar basan darphanelerini gördüğünü ifade eder. Kağıt, İslami fütühatıyla Avrupa'ya geçmiştir. Avrupa'da ilk kağıt yapımını Müslümanlardan öğrenen İspanyollar Valencia bölgesindeki Şatıba (Xativa)'da kağıt imalathanesi açtılar. Arkasından Toledo'da açıldı. Buradan da İtalya ve Almanya'ya geçti. Şatıba'de üretilen kağıdın Avrupa'nın her tarafında arandığı, güzellik ve sağlamlığıyla mükemmel kağıtlar yapıldığını tarihçiler söyler. Günümüzde İslam dünyasından bilinen en eski tarihli kağıt, M.S. 879 tarihinde yapılmış ve üzerinde 1001 Gece Masalları'ndan bahseden bir-iki satırlık Arapça ibare olan kağıttır. Bir diğeri ise1080 tarihli Karahanlı Türkçesinde,Uygur harfleriyle yazılmış bir alım-satım senedir. Senette şöyle bir ibare vardır :”....yıl dört yüz yetmiş üçte Sıçkan yılı Rebi’ul-ahir ayıta bu hat kılıldı.”

10. yüzyılda Fihrist'in ifadesine göre pek çok kağıt çeşidinden bahsedilir. Bu kağıtlar **Firavni, Süleymani, Caferi, Talhi, Tahiri, Nuhi, Bağdadi,Şami veya Dımeşki** adlarıyla bilinirdi.

İlk kağıt yapımında kullanılan Kumaştan yapılmış örgü süzgeç.

11. yüzyılda İslam dünyasında kağıt arzının o kadar çok olduğunu görüyoruz ki Mısır'da esnaf, sattığı şeyi sarmak için kağıt kullanmaya başlamıştır. Gezgin, Nasır-ı Hüsrev 1046 yılında Trablusşam'ı ziyaret ettiğinde Semerkand kağıdından daha kaliteli kağıtlar üretildiğine tanık olur. 1109'da bu şehir Haçlı işgaline uğramadan önce halkının büyük bir kısmının kağıt imaliyle meşgul olduğu bilinmektedir. Trablusşam'ın dışında Şam'da büyük kağıt fabrikalarının varlığını İbni Batuta ünlü Seyahatnamesi'nde zikreder. Buradan Avrupa'ya ihraç edilen kağıtların Avrupa pazarlarında arandığını da söyler. Haçlılar döneminde Suriye bölgesinin kağıdın

⁸ Mehmet Atılğan, a.g.m., *Bilgi Dünyası*, 2006, 7 (2), s. 295

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

yanında, ipek ve pamuklu dokumacılıkta önemli bir ihracat merkezi olduğunu da görüyoruz⁹ Bölgenin ciddi bir dokuma merkezi olması dolayısıyla buradan kağıt yapmak için bol miktarda paçavra ve kumaş parçasının rahatlıkla temin edileceği aşikardır. Malzemenin rahatlıkla temin edilmesi burada ciddi bir kağıt sanayisinin kurulmasına zemin teşkil ettiği ve Avrupa'nın kağıt üretimine Türkler ve Müslümanlardan çok uzun yıllar sonra girdiği görülmektedir.

Osmanlı Türklerinde Kağıt ve Kağıt Sanayi

Osmanlılar hem Doğu'dan gelen hem de Batı'dan gelen kağıtları kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin merkez bürokrasisi içinde kullanılacak kağıtlar Kağıtçıbaşı denilen görevli tarafından tayin ediliyordu. **Müverrih Ali, Menakıb-ı Hünerveran** adlı eserinde bu kullanılan kağıtları saymıştır. Ali'ye göre; kullanılan kağıtlar içinde en adisi olanlar **Haşebi** denilen odun kağıdı ile **Dimeşki** denilen Şam kağıdı idi. Yazı yazmağa uygun olan en düşük kaliteli Semerkand kağıdıyla birlikte 14 cins kağıt sayılmıştır. Bunların isimleri ise şöyledir:

Devletabadi, Hatayi, Adilşahi, Harir-i Semerkandi, Sultan-ı Semerkandi, Hindi, Nizamşahi, Kasımbegi, Harir-i Hindi, Guni Tebrizi ve Muhayyer'dir. Abadi denilen kağıtlar, Hindistan'ın Haydarabad ve Ahmedabad şehirlerinde yapılıyordu.¹⁰

Burada Semerkand ve Şam kağıtlarının kalitesinin düşüklüğünün ifade edilmesi de hayli ilginçtir. Zamanında çok aranan bu kağıtlar vakit geçtikçe kalitesini yitirmiş ve aranan kağıt olma özelliğini kaybetmiştir. Doğu kökenli kağıtlar 10-16. yüzyıllar arasında oldukça yaygın kullanılmış, bu tarihten sonra batı kökenli kağıtların önemi artmıştır. Osmanlı coğrafyasında önce İtalya'nın Livorna limanından ihraç edilen İtalyan kağıtları piyasaya girmiş, on yedinci yüzyıldan itibaren İspanya, İngiltere, Fransa, Hollanda kağıtları ihraç edilmeye başlanmıştır. Matbaanın kurulduğu III. Ahmed devrinde Fransız kağıtlarının önem kazandığı, Müteferrika Matbaası'nda kullanılan kağıtların Fransız malı olmasından anlaşılmaktadır.¹¹

Osmanlı belgelerinde erken dönemlerde Amasya ve Bursa gibi şehirlerde "Kağıthane" denilen yerlerden bahsedilmesi kağıt imali işinin daha erken dönemlerde başladığı fikrini vermesine rağmen bunlar henüz net bir şekilde ispatlanamamıştır.¹² Buraları modern Kağıthaneler olmayıp, kağıtların yazılabilir hale getirilmesi için gerekli düzeltme işlemlerinin yapıldığı yerlerdir. II. Beyazıt devrinde İstanbuli adını taşıyan bir kağıdın kullanıldığını görüyoruz. **İstanbul-abadi** veya **İstanbul fıstığı** denilen kağıtların bu dönemden kaldığı düşünülebilir. Varlığı kesin olarak bilinen ilk Kağıthane, İbrahim Müteferrika tarafından Leh ustalara H.1153/1740-1741 yılında kurulan **Yalova Kağıthanesi**'dir. Bu kağıthanedeki Avrupa'da uygulanan yöntemlere göre kağıt üretilmekte ve dayanıklı olmasını sağlamak için de paça suyu içinde şap ile terbiyeli suya batırılarak kurutulmaktaydı. Ayrıca Avrupa kağıtlarına da benzesin diye içine filigran da konuluyordu. 1760'larda işlevi sona eren Yalova Kağıthanesi'nden sonra İstanbul'da Kağıthane semtinde, III. Selim'in saltanatında bir Kağıthane daha kuruldu. Kısa ömürlü bu girişimden sonra 1805 yılında Beykoz semtinde yeni bir tesis daha açıldı. İngiltere ve Hollanda ayarına kağıt yapılması için kurulan bu tesiste umulanı vermedi. Üsküdar Matbaası'yla ordunun ihtiyacı olan hartuçluk kağıt buradan temin edildi. 1832 yılında burası kapatıldı. 1846-1850 yılları arasında da İzmir'de bir fabrika kuruldu ama fazla çalışmadı. 1890'larda yine Beykoz'da kurulan Hamidiye adındaki fabrika da borçlar yüzünden düzgün çalıştıramadı ve 1914 yılında kapatıldı. Osmanlılarda yerli kağıt üretimi için yapılan çalışmalar, genellikle bu geniş pazarı kaybetmek istemeyen ülkeler ve kağıt ithali yapan tüccarlar tarafından daima baltalanmıştır. Bu sebeplerden dolayı milli ve sağlam yerli bir sanayi kurmak mümkün olmamıştır. XVI. yüzyıldan sonra ithal kağıt kullanıldığı için bürokraside kağıt idareli kullanılıyordu. Kaliteli ve pahalı kağıtlar daha çok önemli belgelerde kullanılmıştır. Normal yazılarda orta kaliteli, müsvedde yazılarda ise en ucuzunu kullanmak gerekiyordu. Name ve Ahidname-i Hümayunlarla, Mektub-ı ali ve yüksek rütbeli şahısların beratlarında önceleri Abadi, 1710'lu yıllarda Semerkand Abadisi, 1750'den sonra ise Sultani Abadi cinsinde kağıtlar kullanılmıştır. Sultani abadi kağıdının en pahalı ve kıymetli bir kağıt olduğu, çok nadir yazılan belgelerde kullanılmasından anlaşılmaktadır. Kağıt ahımı ve merkez

⁹ W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, (Çeviren: Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara, 1975, s. 160-200

¹⁰ Mustafa Ali, **Menakıb-ı Hünerveran**, (Neşreden: İbnülemin Mahmud Kemal İnal), İstanbul, 1926, s. 10-11

¹¹ Osman Ersoy, **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt**, Ankara, 1963, s. 16-23

¹² Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 26

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

kalemlerine dağıtılması, Kağıtçıbaşı tarafından yapıldı. **Kağıtçıbaşı**'ndan önce bu görevin **Kağıt Emini** denilen bir görevli tarafından yapıldığı görülmektedir. Kağıt ve kırtasiye gibi malzemenin verilebilmesi için her merkez bürosu için aylık tahsisat tezkereleri hazırlanması gerekirdi. Merkez ofislerinde kullanılan bir kağıt cinsinin adı da "**şabta**"tır. Ay ve alem damgalı olan şabtanın, haşebi denilen kağıtla aynı kalitede olduğu görülür. Bu kelimenin İspanya'da ilk kağıdın yapıldığı yer olan ve Arapların "**Şatıba**" adını verdikleri şehirden bozma olduğu görülür.¹³

Kağıt İmalinde Türklerin getirdiği Yenilikler

Türkler kağıt yapımında paçavranın yanında eskimiş ip ve halatları kullanıyorlardı. Paçavra bulmaktaki güçlükler Avrupalıları yeni arayışlara götürmüş ve kağıt yapımında başka maddelerin kullanılmasını denemişlerdir. 1791'de Silezya'da ıhlamur kabuğu elyafından, 1800'de İngiltere'de odun, saman ve diğer lifli bitkilerden kağıt yapıldı. En sonunda 1840'larda mekanik odun ufalama makineleri yapılarak odun liflerinden kağıt yapımına geçen selülozik kağıt üretiminin önü açılmış oldu.

Paçavra kullanıldığında bunlar küçük parçalar halinde kesilerek bir süre su içinde çürümeye bırakılır, düzgün bir şekilde yıkanıp temizlendikten sonra kireçli suda bekletilip kurutularak beyazlaması istenirdi. İçine emdiği kirecin çıkması için ayrıca soğuk suda beklerdi. Akabinde havanda tahta tokmaklarla dövülerek hamur haline getirilir. Önceleri sadece kol gücüyle yapılan bu işlem Türkler tarafından kolaylaştırılmıştır. Değirmen taşına benzer üst üste iki taşı su gücüyle çalışır hale getirmişlerdir. Avrupa'da sonraki asırlarda bulunan "**kağıt değirmeni**"nin çalışma fikri buradan çıkmıştır. Bir diğer yenilik ise "**örgülü süzgeç**"ler yapılmak suretiyle oluşturulan kağıt hamurunun bu süzgeç üzerine dökülmesiyle kurutma işleminin daha pratik hale getirilmesi de bu sayede mümkün olmuştur. Ne kadar kağıt imal edilmek isteniyorsa o kadar bol süzgeç yapılmalıdır.

Türklerin kağıt imaline getirdikleri bir diğer yenilikte kağıtların üzerlerine yazı yazılabilecek şekilde terbiye edilmesidir. Elde üretilen kağıtlar ,yazı yazılmasına elverişli bir düzeyde değildi. Düzgün olmayan satıhta mürekkep dağılıp gidiyordu. Düzgün bir yazı işleminin olması için kağıt üzerinde bazı terbiye usullerinin yapılması gerekiyordu. Bu işlemleri yapmak üzere İstanbul'da ve imparatorluğun muhtelif şehirlerinde "**kağıt terbiye dükkanları**" bulunurdu. Burada yapılan işlemler ise üç türdür:

a) **Aharlama** : Kağıdın yüzeyinde imalat sırasında meydana gelen delikleri kapatıp düzgün hale getirerek, dayanıklılığı artırmak amacıyla içinde sertleştirici maddeler bulunan ahar adlı bir eriyikle yapılan işleme denmektedir. Bu eriyik, nişasta yumurta akı, şap, balık tutkalı gibi maddelerden yapılmaktaydı. Bu işlem dayanıklılığı artırmanın yanında kağıdı silerek defalarca yazma kolaylığı da veriyordu. Kağıdın ender bulunduğu dönemlerde bu işlem elbette kaçınılmazdı. Aharlı kağıtların üzerine yazılan yazı, içine işlemeyip kağıdın yüzeyinde durduğu için silinip düzeltilmesi daha kolaydı. Eskiden öğrenciler yazı derslerini çalışırken yaptıkları her yanlış, dilleriyle aharlı kağıt üzerinden mürekkebi yalayarak siler yenisini yazarlardı. Ne kadar çok hata olursa ,o kadar da kağıdı yalayıp silmek gerekirdi. Dilimizde okur-yazarlığa işaret eden ve günümüzde de kullanılan "**çok mürekkep yalamış**" tabiri aharlı kağıtların bu özelliğinden kaynaklanıyordu.¹⁴ Yapılan bu işleme "aharlama" adı verilmektedir. Kağıt üzerinde ihtiyaca göre birden fazla aharlama yapılabilirdi. Tabii yeniden yapılacak aharlamanın önceki ameliyenin kurumasından sonra yapılması gerekir. Kalın bir ahar tabakası yüzeyde biriktiğinde, kağıt kıvrıldığında kırılıp, çatlayabilirdi. Yazılacak yazının cinsine göre aharlama farklı uygulanırdı. Eğer kağıt, bir hat levhasında kullanılacaksa ahar, kalın olmak üzere birkaç kat vurulurdu. Kalemin kağıt üzerinde kolay işlemlerini, yazı yazarken kaymadan kalemin çalışmasını temin için yapılan aharlara **kalemgir ahar** tabiri kullanılırdı.

b) **Boyama**: Daha çok hattat, müzehhib ve nakkaş gibi sanatkarların kullanacağı kağıtlar siparişe göre istenilen renklere boyanırdı. Kök boya ve doğal boya ile yapılan bu işleme de **boyama** denir.

c) **Mühreleme** : Mesamat denilen yüzeyi kapatılıp dayanıklı bir hale getirilen kağıdın üzerinde, yazı yazmayı engelleyen pürüzler kalır. Bu durum da yazı yazmayı engeller. Kağıdı yazı için daha mükemmel bir yüzeye getirmek üzere cam, deniz kulağı ve çakmak taşı gibi sert ve cilalı bir aletle yapılan düzlemeye denir. Eğer bu işlem yapılmazsa aharlı kağıtlar sıcak ve soğuk havanın tesirle çatlayıp kırılır. Bu mühreleme işlemi,

¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 36

¹⁴ Şinasi Tekin, a.g. e., s. 31

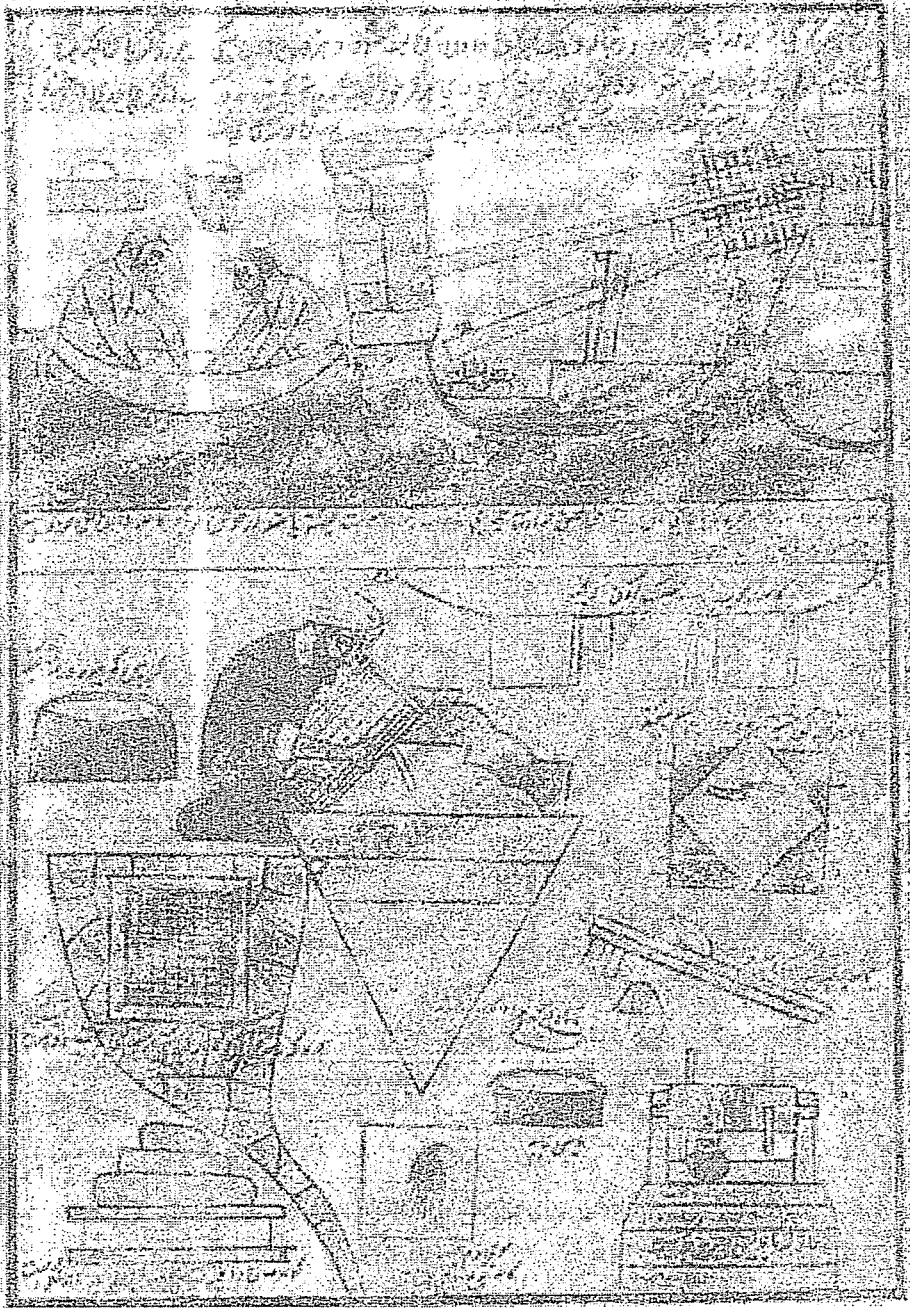
ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASININ İSLAMİYETE KATKILARI SEMPOZYUMU

mühre tahtası veya pesterk denilen ıhlamur ağacından bir tahtanın üzerinde yapılır. Mühreleme; kağıt tamamen pürüzsüz bir hale gelinceye kadar, mührenin kağıt üzerinde çeşitli istikametlerde bastırılarak gezdirilmesiyle yapılır. Bu işlemin sonunda kağıt cilalanmış gibi parlak ve ütülenmiş gibi düz bir şekil alır. Mührelenen kağıtlar üst üste dizilir ve üzerlerine bir ağırlık koyup baskıya alınır. Aharlama ve mühreleme işlemlerinden geçirilen kağıtlar bir yıl bekletildikten sonra yazı için kullanılır bir hale gelir. Kağıt üzerindeki işlemlerin en ucuzu ve basit olanı mühreleme idi. Osmanlı merkez bürolarında daha çok mührelenmiş kağıtlar kullanılmaktaydı. Daha ilk dönemlerden itibaren Divan-ı Hümayun kalemlerinde ve resmi muamelelerde aharlı kağıt yerine mührelenmiş kağıt kullanılması adetti. Çünkü Defter-i Hakani'de tutulan Tapu ve Tahrir defterleri üzerinde herhangi bir silinme olmaması için mührelenmiş yani sathı düzleştirilmiş kağıtlar kullanılırdı. Aharlanmayan kağıt mürekkebi emer ve bir daha yazıyı silmek veya o yazıyı düzeltmek mümkün olmazdı. Belgelerde bir takım silinti ve kazıntı olmaması için resmi sicillerde sadece mührelenmiş kağıtlar kullanılırdı.

Değişen bazı yazı aletleriyle de kağıdın türünün de değiştiğini görüyoruz.13. yüzyıldan sonra Doğu Türkistan'da önceki asırlarda üretilen kağıtlar artık imal edilmez. Çin'in tesiriyle kamış kalem yerini fırçaya bırakır. Fırça daha öncede vardır ama bu asırdan itibaren kamış kalemler az kullanılmaya başlanır. Kâğıt değişen yazı aletine göre farklı bir şekilde imal edilmeye başlanır. İpek ve pirinçten yapılan ince ve oldukça şeffaf kâğıtların sadece bir yüzüne yazı yazılır veya baskı uygulanırdı. Bu kağıtların arkaları boş bırakılmaktaydı. Değişen yazı aleti yalnız kağıdın türünü değiştirmekle kalmayıp, yazının kendisinde de büyük değişimler yarattı. Fırça ile daha kolay ve süratli yazma imkanı olduğundan harflerin şekillerinde de doğal değişiklikler yaşanıp, bazı harfler birleşerek tek şekle dönüşmüştür. Ayrıntılı yazılan harfler ise basitleştirilerek kolay bir yazmanın öntü açılmıştır. Böylece yazı tarihimizde **Uygur Rik'**ası diyeceğimiz bir yazı türü ortaya çıkmıştır.

SONUÇ

Çinlilerin insanlığa hediye ettiği kağıt, coğrafi yakınlık nedeniyle Türkler tarafından hemen benimsenmiş ve Semerkand'da kurulan fabrikalar eliyle de dünyaya yayılmıştır. Arapların Semerkand'ı aldıkları yıllarda Türk ve Çinli ustalar birlikte çalışıp kağıt üretimini ve teknolojilerini geliştiriyorlardı. Kağıt hamurunu daha etkili bir şekilde rafine eden **süzgeç**; paçavrayı daha hızlı ve etkili bir şekilde hamur yapmak için oluşturulan ve bir nevi yarı otomasyon denilecek olan **kağıt değirmeni**; Türklerin kağıtçılık sektörüne getirdikleri inkar edilemez katkılardandır. Ayrıca kağıt terbiye usullerinden olan; **aharlama ve mühreleme** ile de kağıdın dayanıklılığı artırılmış ve daha uzun yıllara kalabilecek kaliteli kağıtlar üretilmiştir. Endülüs üzerinden Avrupa'ya giren kağıt, burada daha da geliştirilmiş ve selülozik kağıt sanayine geçilmek suretiyle üretimi inanılmaz derecede çok artmıştır. Eser üretmenin azlığı veya cehalet gibi nedenlerden dolayı bizde kâğıt tüketimi sınırlı oranlarda kalınca mekanik usullerle ürettiğimiz kağıtlar hem ihtiyaca yetmemiş hem de Avrupa'nın fiyatı ile rekabet edememiştir. Bundan dolayı 15. asırdan sonra Avrupa kâğıtları yaygın bir şekilde kullanılmış ve yerli kâğıtçılığımız gelişmemiştir. Fakat bütün bu olanlar dünyada kâğıtçılığın doğuşu ve gelişiminde Türklerin katkısını asla küçültemez.

İslam Dünyasında Kağıt Yapımcısı Ve Aletleri (19.Asra ait Farsça bir yazmadan)